

III. Murad Devri'nde Şark Seferine Dair Bir Gazavatnâme

Metin Aydar*

Giriş

Osmanlı döneminde kaleme alınan elyazmaları, araştırmacılara yazıldığı döneme ait veriler sunması ve yeni bakış açıları kazandırması bakımından ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu eserlerin tarih bilimine kazandırılmasının muğlak kalan bazı sorunların halledilmesi ve sonuçlandırılması açısından faydalı olacağı şüphe götürmezdir. Osmanlı döneminde yazılan ve ihtiva ettiği bilgilerden ötürü büyük önem taşıyan gazavatnâmeler Osmanlı tarih yazıcılığında istifade edilen önemli kaynaklar arasındadır. Osmanlı tarihi araştırmalarında, kaynaklara müracaat edilmeden tarih yazmanın mümkün olmadığı düşünülürse, mühim bilgiler içeren gazavatnâmelerin önemi de ortaya çıkacaktır.

Türk edebiyatında düşmana karşı yapılan savaşlar veya akınlar dizisinin tasvir edildiği eserler, Arapça “gaza” kelimesinin çoğulu olan “gazaval” ve Farsça “nâme” kelimelerinden oluşan “gazavatnâme” ismiyle anılmaktadır¹. Gazavatnâmelerde, genel anlamda, fetihlerin yapılması ve düşmanın yenilmesi ile biten savaşların hikâye tarzında kaleme alınması söz konusudur. Bununla birlikte bu eserlerin “zafernâme” olarak da adlandırıldığı görülmektedir. İlerleyen zamanlarda, bir şehrin veya bir kalenin ele geçirilmesini anlatan fetihnâmelerin ve zafernâmelerin gazavatnâme başlığı altında toplandığı bilinmektedir².

Osmanlı tarih yazıcılığında mühim bir tür olan gazavatnâmeler, belirli bir savaş ya da seferi tasvir ederken oldukça detaylı bilgiler sunar ve bu açıdan genel Osmanlı kroniklerinin eksik yönlerini tamamlar³. Araştırmaya konu olan eser, *Şeyh Vefâî*

* Doktora Öğrencisi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, metinaydar91@hotmail.com ORCID: 0000-0002-6311-7527

1 İsmail Hakkı Mercan, “Türk Tarihinin Kaynaklarından Olan Bazı Menakıb-name ve Gazavatnameler Hakkında”, *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C VI, S. 10, Aralık 2013, s. 121.

2 Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

3 Mustafa Erkan, “Gazavatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 439.

Mehmed tarafından kaleme alınan *Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis* isimli gazavatnâmedir. Avusturya Milli Kütüphanesi'nde, Cod. H. O. 66'da kayıtlı olan ve muhtemelen tek nüsha olan bu eser, 1585-1586 yılları arasında Azerbaycan vilayetinin merkezi olan Tebriz'in ele geçirilişini etraflı bir biçimde ele almaktadır⁴. Söz konusu gazavatnâmeğe dair detaylı bir çalışmaya tesadüf edilmemiştir. Bu durumun elyazmanın yurtdışında bulunmasından kaynaklandığını ileri sürmek mümkündür.

Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis

Söz konusu yazma 212x142 mm ebatlarında olup 177 varaktan müteşekkildir. Başlangıç ve son sayfa dışında 15 satırdan oluşan metin bir kenarlık içerisinde yer almaktadır⁵. Eserin kapağında vişne çürüğü rengi tercih edilmiş olup kapakların iç tarafında ebru süslemesi göze çarpmaktadır. Yazmanın ön ve arka kapaklarında yer alan şemse⁶ gözden kaçmamaktadır. Eser kapalı halde iken üst kısımda varaklar üzerine yazılmış "*Târîh-i Sultân Murâd*" ifadesi bulunmaktadır. Bununla birlikte eserin bitirildiği sayfada "*Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis, Şeyh Vefâ mü'ellif-i ruznâme rahmetu'llahi 'aleyh rahmeten vâsi'aten*" künyesi mevcuttur. Başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmış, geri kalan bölümler siyah mürekkeple telif edilmiştir. Ayrıca metinde olası bir sayfa karışıklığının önüne geçmek için reddâde⁷ sözcüklerine yer verilmiştir.

Müellifin ismi konusunda farklı görüşler mevcut olup, kimliği ile ilgili bilgiler eseriyle sınırlı kalmaktadır. Bu hususta, Joseph von Hammer ve onun düşüncesini takip eden Flügel eserin yazarını *Konyalı Zeynî Şeyh Musliheddîn Mustafâ b. Ahmed* olarak göstermektedirler. Ancak bu görüşe katılmayan F. Babinger, müellifin isminin karıştırıldığını ve eserin müellifinin şimdilik meçhul kalacağını ileri sürmektedir⁸. Eserin müellifine dair farklı bir görüş ise gazavatnâmelerle ilgili

4 Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften Der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien II*, Wien: Druck und Verlag K.K. Hof-und Staatsdruckerei, 1865, s. 247.

5 Eserin ilk sayfası 10 satırla başlamakta ve son sayfası 11 satırla sonlanmaktadır. Bk. Şeyh Vefâyi Mehmed, *Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis*, Cod. H. O. 66, vr. 1b; vr. 174a. (İlerleyen bölümlerde TGSMS olarak anılacaktır.)

6 Çeşitli görsel sanatlarda kullanılan ışınlı veya ışsız güneş biçiminde süsleme motifi olan şemse hakkında geniş bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Şemse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 518.

7 Yazma eserlerde birbirini izleyen sayfaları belirtmek için sayfa altlarına yerleştirilen kelimelerdir. Bu terim için bkz. İsmail E. Erünsal, "Reddâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 515.

8 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 129-130.

detaylı bir inceleme yapan A. Sırrı Levend'e aittir. Ona göre, çağdaş kaynaklarda *Şeyh Vefâyî Mehmed* isimli bir müellife tesadüf edilmemektedir⁹. İleri sürülen bu görüşlere karşılık, eser üzerinde yapılan incelemeler eserin müellifinin *Şeyh Vefâyî Mehmed* olduğunu göstermektedir. Nitekim kendisini eserin sahibi olarak tanıtan yazar, farklı yerlerde kendinden “*Şeyh Vefâyî Mehmed, bu bende-i bî-meded ve sâhib-i risâle, hakîr*” sözleriyle bahsetmektedir.

Müellifin özel ve resmi hayatı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Onunla ilgili kişisel bilgiler, yazmış olduğu gazavatnâmede yer alan kayıtlara dayanmaktadır. İsminden hareketle Vefa tarikatına mensup birisi olduğu düşünülen müellifin doğum tarihi yazdıklarından ortaya çıkmaktadır. Onun “*Bist heşt sâl cihâna püşt ü pâ urup bu râh-ı pertâbda niçe germ ü serd geçüp bî-hadd cüst ü cû idüp gazâ ve cihâddan hâlî olmadım*”¹⁰ sözleri ve Tebriz Seferi'nin 1585'de başladığı göz önüne alındığında, yirmi sekiz yaşında olduğu anlaşılan müellifin doğum tarihinin 1557 dolayları olduğu ileri sürülebilir. Yaşamında iyi-kötü dönemler geçirdiği ve çok sayıda araştırma ile meşgul olup gaza ve cihad yolunda hali olmadığı görülen müellifin ölüm tarihi açık olarak bilinmese de en azından Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad devirlerine tanıklık ettiğini ifade etmek mümkündür.

Müellif eserinde vazifesinden söz etmemiştir; ancak ona ait “*Bir niçe gün bu hâlîle geçüp bu bende-i bî-meded ve sâhib-i risâle Mehmed hıfz ü hirâsetinde gâziler ile otururken*”¹¹ ifadelerinden bizzat sefere iştirak ettiği görülmektedir. Şeyh Vefâyî Mehmed, ilk olarak Kırım'da çıkan karışıklıkları basturmak üzere görevlendirilen Özdemiroğlu Osman Paşa ile birlikte olmaktan duyduğu memnuniyeti şu beyitle gözler önüne sermiştir:

“Hemân sâ'at, hemân ân u hemân dem
Dil-i pür-gam bu yüzden oldı hürrem”¹²

Müellifin gazavatnâmesini ele almasının gerekçesini kendi ifadelerinden öğrenmek mümkündür. Öncelikle Kırım hanları arasında yaşanan ihtilafa son vermek üzere yola çıkan veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın birliğinde bulunmuş; seferin yönünün Tebriz olarak değişmesiyle birlikte müellif de sefere katılan ordu arasında yer almıştır. Veziriazam tarafından fethedilen Tebriz'in Cafer Paşa'nın komutasına

9 Ağâh Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler*, s. 93.

10 *TGSMS*, vr. 5b, sr. 13-15.

11 *TGSMS*, vr. 35b, sr. 2-4.

12 *TGSMS*, vr. 6a, sr. 11-12.

birakılmasından sonra da burada kalan müellif “*Bu müfîd-i muhtasardan murâd binâ olunan kal‘anın muhâsarasını yâd itmektedir*”¹³ sözleriyle Tebriz’de inşa edilen yeni kalenin İran birlikleri tarafından kuşatılmasını anlatacağını belirtmektedir. Buna ek olarak dile getirdiği “*Ammâ bu risâleden murâd muhâsara-i Tebrîz’de olan ceng ü cidâli ve rezm ü kutâli beyân itmekdir ve gâzilerin dîn uğrına çekdüğü mihnetlerin ‘ayân eylemekdir*” sözlerinden eserin kaleme alınış nedenlerinden diğeri belirtilmektedir. Buna göre, Tebriz’in İranlılar tarafından kuşatıldığı süreçte, meydana gelen saldırılar ve buna karşı duran Osmanlı askerlerinin din uğruna yaşadıkları sıkıntılar dile getirilmektedir.

Eser varak 1b’de *Besmele*’den itibaren şu şekilde başlamaktadır:

“Nûr-ı pâk yezdân-ı hakîm, ez-tahayyür ki kâsırım der-i şükr. Şol hikâyet-i bî-gâyet ve rivâyet-i bî-nihâyet ki müverrihân-ı rûzgâr ve vassâfân-ı garâib-nigâr ânın beyân meydanında cüst ü cûy idüp kûy-ı zebânile her ne kadar ki top-ı güft ü gûyu uralar zîr-i rikâb-ı heveslerinde reh-vâr-ı sa‘yları leng ve süvâr, ‘akılları hayran ve denk olup kala”¹⁴ ifadeleriyle başlatılmış ve varak 174a’da yer alan “Vilâyet-i Azerbaycan ve tahtgâh-ı Acem şehri-i Tebriz çehre-i şitâ gibi ağlar iken rûy-ı rebî’ gibi güle düşdi. Elhamdü’llahi te‘âlâ, bi-mennihî ve keremihî”¹⁵

III. Murad’ın saltanat (1574-1595) yıllarında denilebilir ki, öne çıkan olaylar arasında en önemlisi Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında cereyan eden ve 12 yıl süren savaştır. Eldeki gazavatnâmenin muhtevası ise bu uzun soluklu savaşın 1585-1586 yıllarını kapsamaktadır. Bu bağlamda, eserde Tebriz’in yeniden fethini ve burada Osmanlı-İran birlikleri arasında gerçekleşen savaşları ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür.

Söz konusu gazavatnâme üç bölümde incelenecek olursa, ilk bölümde Allah’a hamd ve peygambere salavat getirildikten sonra Sultan III. Murad’a yöneltilen methedici sözler yer almaktadır. Bu bölümden sonra Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Buna göre veziriazam olan Osman Paşa’nın Kırım tarafına tayin edilişi, İstanbul’dan ayrılışı ve Kırım’a hareket etmek üzere ilk olarak Bolu üzerinden Kastamonu’ya geçip burada kışlaması anlatılmıştır. Bu arada Kırım taraflarından gelen bir Tatar’ın verdiği haber üzerine Kırım’daki iç karışıklıkların son bulduğunu öğrenen veziriazam padişahın emriyle yönünü

13 TGSMS, vr. 12b, sr. 4-5.

14 TGSMS, vr. 1b, sr. 1-6.

15 TGSMS, vr. 174a, sr. 9-11.

Tebriz'e çevirmiştir. Sivas ve Erzurum şehirleri üzerinden Tebriz'e ulaşan veziriazam ve birlikleri zorlanmadan bölgenin fethini gerçekleştirmiştir. Fethin ardından bölgede Osmanlı hakimiyetinin devam etmesi için kısa sürede yeni bir kale inşa ettirilmiştir. Bu bölümde öne çıkan hadiselerden birisi, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ağır hastalığı üzerine kaleden ayrılmaya niyet etmesiyle inşa edilen bu kaleye kimin serdar olarak bırakılacağı meselesidir. Veziriazamın liderliğinde kurulan divanda istişareler gerçekleştirilmiş, ilk başlarda serdar olmaya hiçbir bey yanaşmamıştır. Veziriazamın divanda yeniden serdarlık için konuşma yapmasından sonra Trablus beylerbeyi Cafer Paşa öne çıkıp "*Pâdişâh-ı cihânn, tâc-bahş-ı kâm-rânn uğur-ı hümmâyûnnna rızâu'llah ve cihâden fî-sebîli'llah sultânü's-sakaleyn hürrmetine, çehâr-yâr-ı 'izâm aşkına cân u başdan geçüp gazâ ve cihâda 'an-samîmü'l-kalb kâil oldm*"¹⁶ diyerek kalede serdar sıfatıyla kalmayı kabul etmiştir. Üçüncü bölümde ise genel olarak serdar Cafer Paşa ve beraberinde olan Osmanlı beyleri ve askerlerinin etrafında gelişen olaylar aktarılmıştır. Bu olaylar içerisinde İran birliklerinin gerçekleştirdikleri kuşatmalar oldukça detaylı aktarılmış, her iki tarafta yaşanan gelişmeler gerek müellifin kendi gözlemlerinden gerek casusların ifadelerinden hareketle kayıtlara alınmıştır.

Gazavatnâmenin kaynaklarının büyük çoğunluğu müellifin kendi şahitliklerine dayanmaktadır. Metinde yer alan "*fütûr kumaşdm, maksûda irdim, dil-haste idim*" şeklindeki ifadelerden anlaşılacağı üzere müellif olayların bizzat içerisinde yer almaktadır. Müellif etrafında gelişen olayları bir savaş muhabiri edasıyla gözlemleyerek yaşanan hadiseleri etkili ve edebi bir dille okuyucularına aktarmıştır. Serdar Cafer Paşa'nın divanlarda yaptığı konuşmalar, ele geçirilen casusların verdikleri bilgiler de müellifin şahit olduğu olaylar arasında olup kaynakları arasındadır. Bilhassa İran tarafında yaşanan gelişmeler aktarılırken bu casusların verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

Yukarıda zikredilen kaynaklar dışında merkezden veziriazam ve serdara hitaben gönderilen hatt-ı hümayunlar müellifin telif sırasında istifade ettiği kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Hatt-ı hümayunlar haricinde müellif, cihat ruhunu diri tutmak amacıyla sık sık Kur'an-ı Kerîm'den *-Nisa, Talak, Saff, İbrahim sureleri gibi-* farklı surelerden ayetleri ve bazı hadisleri alıntılararak referans göstermiştir. Örneğin Safevi birliklerinin kaleyi kuşatmalarının bahsedildiği bir kısımda onlarla cenk eden Osmanlı askerlerine hitaben Hacc suresi, 78. ayette yer alan "*Allah uğrunda hakkıyla cihad edin*" ayetine yer vermiştir.

16 TGSMS, vr. 15b, sr. 10-13.

Bilindiği üzere gazavatnâme türü eserlerde ele alınan olaylar genellikle coşkulu bir üslupla anlatılmaktadır. Çalışmanın konusu olan *Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis* adlı eserde de bu özellik öne çıkmakta; olaylar aktarılırken dönemin süslü dilinin tesiri görülmektedir. Eserin dili Türkçe'dir. Bununla beraber eserde Arapça ve Farsçanın etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Gazavatnâmede tarihi hadiseler, tarih düşülerek mensur bir biçimde kaydedilmiş; yer yer mesnevi, şiir ve diğer edebi türlere de yer verilmiştir. Metinde geçen “*aç kurd koyuna girür gibi girüp*” ya da “*bu meseldir, acın Herat'ı geçer*” gibi deyim ve atasözleriyle beraber yaşanan hadiselerle ilgili bazı nazım türlerinin Türkçe kaleme alınması gazavatnâmenin büsbütün Türkçe'den kopuk olmadığına işaret etmektedir.

Eserde Tarihi Şahsiyetler

III. Murad döneminde ortaya çıkan şark seferlerinin önemli bir evresi Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1585'te gerçekleştirdiği Tebriz Seferi'dir. Çalışmayı oluşturan gazavatnâmede bu şehrin ele geçirilişi ve Osmanlı askeri birlikleri tarafından ne şekilde muhafaza edildiği ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın bu bölümünde gerek Osmanlı tarafında ve gerekse İran saflarında yer alan önemli tarihi şahsiyetler üzerinde durulacaktır. Eser bu açıdan incelendiğinde, her iki devletin ileri gelenlerine dair önemli malumat sunmaktadır.

Gazavatnâmede giriş kısmında öncelikle padişah III. Murad'a övgü dolu sözler dile getirilmiştir. Eserin giriş kısmında müellifin “*es-Sultânü'l-Âdil zıllu'llah-ı 'arzîn, selâtîn-i âlem-i tîn ve esâtîn-i rüy-ı zemînün sâye-i vücûd-ı bülehd-pâyeleri bâ'is-i terfiye-i hâss ü 'âmm ve sebeb-i terbiye-i amâl-i enâm olup*”¹⁷ ifadelerinden III. Murad, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, adil sultan olarak tanımlanmaktadır. Devam eden ifadelerde ise bir padişahın var oluş sebebinin toplumun refahını ve işlerin düzenlenmesini sağlamak olduğuna işaret edilmektedir.

Ayrıca padişahın adaleti ile yeryüzünün nasıl bir duruma eriştiği “*Pâdişâh-ı âli-câhün devlet-i rûz-efzânü berekâtındaki 'adlile rüy-ı memâlik-i cihân, ravzâ-i canân gibi bir vechile âbâdân olmuştur ki, kûşe ber-kûşe arasan hâne-i bûmile mülk-i 'adiuvden özge vîrân yer yokdur. Bir sâhib-karân-ı âlemdir ki, hiçbir karnda kimse karîn olmayup akrânü vücûda gelmemişdir. Semûm-ı kahriyle ehl-i tuğyân sıhr-i Fir'avn ile 'asâ-yı Kelîm'e dönmişdir*”¹⁸ sözleriyle kaydedilmiş, hemen ardından şu beyitlerle padişahın nitelikleri ön plana çıkarılmıştır:

17 TGSMS, vr. 3a, sr. 4-6.

18 TGSMS, vr. 3b, sr. 12 - vr. 4a, sr. 3.

Cihân durdıkça dursun hânikâhî
İçinde ulaşa sâhib-i külâhî

Hemişe kible-i erbâb-ı ihsân
Şeh-i 'âlem ki lütf-i bârgâhî¹⁹

Padişah'tan sonra üzerinde durulan önemli isimlerden birisi Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'dır. Onun veziriazamlığa tayin olmasından sonra Kırım Hânlığı'nda yaşanan çekişmelere son vermek üzere serdarlığa atanması şu şekilde anlatılmaktadır: “*Hazret-i şâh-ı cihânın emr-i şerîfyle Saâdet Girây-ı bî-râyn re'yiinde kusûri olmağın vücûdunu safhâ-i 'âlemden hakk itmesi elzem olmağın serdâr-ı 'âlî-şân olması mukarrer oldı*”²⁰

Müellif veziriazamı “*Pîr-i fertût-ı felek bunca müddetdir 'âlemi devr ider bir bunun gibi 'azîmü'ş-şân vezîr-i a'zam görmemiştir*”²¹ sözleriyle methettikten sonra veziriazamın Bolu canibinden Kastamonu'ya geçip kışladığından söz etmektedir. Ardından Kırım'daki olayların yatıştırılması üzerine padişah III. Murad'ın emriyle serdar sıfatıyla Tebriz'in fethi ile vazifelendirildiğini dile getirmektedir.

Tebriz'in fethedilmesinin ardından hastalığı nükseden veziriazamın durumu şöyle nakledilmiştir: “*Ol vezîr-i rûşen-zamîrin vücûd-ı şerîflerinde ıztırâbları ziyâde olmağın pîr-zen-i dehrin, çarh-ı bed-mîhrin muhâlif geldiğün anladı. Dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâyâ rihlet eyleyeceğün ezher-i mine'ş-şems ma'lûm idindi.*”²² Buna göre, bedenindeki sıkıntıları iyice artan, hastalığından dolayı ayağa kalkmakta zorlanan veziriazam ölümün yaklaştığını anlamıştır. Bu durum üzerine, yerine serdar olarak Hadım Cafer Paşa'yı kalede bırakarak Şenb-i Gazan mevkisine geçmiştir.

Veziriazamdan söz eden bölümlerde onun hakkında, “*bir vezîr-i bî-nazîr ve müşîr-i müşîrî-tedbîr, mühr-i cihân-ı vezâret, bedr-i âsumân-ı celâlet, vezîr-i keyvân-câh, müşîr-i sâhib-i intibâh, ra'yyet-perver, merhamet-güster, âsaf-ı ekrem, düstûr-ı a'zam hazret-i Osman Paşa*”²³ tarzında sıkça övücü sözlere rastlamak mümkündür.

Eserde ön planda olan tarihi şahsiyetlerden birisi de Hadım Cafer Paşa'dır. Onun gündeme gelmesi, veziriazamın Tebriz'i fethettikten sonra kendisinin burada inşa edilen kaleye serdar olması ve Tebriz'i muhafaza etmek üzere bırakılmasıyla olmuştur. Cafer Paşa ile birlikte kalede bulunan müellif onun hakkında sık sık övgü dolu sözlerle bahsetmektedir. Örneğin metinde “*Ol nasîbi kâmil ve hattı şâmil,*

19 TGSMS, vr. 4a, sr. 3-5.

20 TGSMS, vr. 5b, sr. 9-12.

21 TGSMS, vr. 8a, sr. 15 - vr. 8b, sr. 2.

22 TGSMS, vr. 14a, sr. 1-4.

23 TGSMS, vr. 4b, sr. 3-7.

*‘akl ü fehmlle ma‘rûf ve insâf ü ‘adlle mevstûf olan hazret-i Ca‘fer Paşa-yı sa‘âdet-bahş...*²⁴ ya da *“Ol celîlü’l-kadr, sâhib-i sadr, tedbîri kâfî, kalbi sâfî, ‘arsa-i rezm-gâhın dilîri ve meydân-ı şecâ‘atin şîri, mîr-i mîrân mekremet-nişân hazret-i Ca‘fer Paşa”* gibi Cafer Paşa ve kişiliği hakkında öne sürülen ifadelerle sıkça yer vermektedir.

Müellif yalnızca Cafer Paşa’nın kişiliği hakkında cümleler sarf etmekle kalmayıp, onun fedakârlığını da *“Hazret-i Ca‘fer Paşa-yı sa‘âdet-karîn hod bir gice rahat yastığına baş komamış idi”*²⁵ sözleriyle gözler önüne sermiştir. Öte yandan katıldığı bir divan toplantısında onun yaptığı konuşmayı şöyle not etmiştir:

“Ey beğler ve ağalar ve gâziler! Bu kal‘ada çekilen derd ü mihnet bin yıldan berü ne görülmüş ve ne işidilmişdir. ‘Ale’l-husûs şâh-ı güm-râh ve oğlu Mîrzâ Hamza didikleri bed-hâh şehir-i Tebriz’de olan eşhâs dirilüp giceyi gündüze katup ‘ale’t-tevalî ider ki, ceng ü cidâl ve harb ü kıtâl idedir. Hazret-i şehinşâh-ı ‘âdilin nân ü nemeği cümlenize helâl olsun. Zirâ ser-cümle hayatınızdan el yüyüp şiddet-i şitâda hisârın ve hisâr-peçenin ta‘mîrinde ve rûz-ı masâfında bir vechile kâr-zâr etdünüz ki ‘ivazın ol Rabbi’l-‘âlemîn eyleye. Sultân-ı enbiyânın ‘alemi dibinde haşır olup ve çehâr-yâr-ı ‘izâmın himâyetine mazhar düşüp rûz-ı mahşerde yüzünüz ağ ola”²⁶

Müellif eserinde bu isimlerin haricinde diğer önemli isimleri zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Bunların başında *“...ağalardan ol meydân-ı rezmin şecî’i kâr-zârın dilîri âde Fâik kendü devlete lâynk...”*²⁷ şeklinde tavsif edilen sipahiler ağası Faik Ağa, onun dışında yeniçeri ağası İbrahim Ağa ve topçu birliklerine önderlik eden Mehmed Ağa bu kişilerden yalnızca birkaçıdır.

Eserin birçok yerinde Safeviler tarafında bulunan ve ileri gelen devlet adamları zikredilmiş; şecaat ve kahramanlıklarıyla övülen Osmanlı devlet adamların aksine bu isimler doğrudan yerici ifadelerle anılmıştır. Safevi şahını zikrederken yazar, ondan *“ol seng-i sefil hâr-ı sebîl Erdebil-oğlu Hudâbende-i nâ-pesendîde hor u hacîl zebân-ı hiddetinî tîzliği ve şemşîr-i sitîzenin hûn-rîzliği zemâm idi”*²⁸ gibi alçaltan sözlerle bahsetmektedir.

Safevi şahında olduğu gibi diğer ileri gelen İranlı devlet adamlarında durum değişkenlik göstermemektedir. Mesela eserin pek çok noktasında Safevi veliahdı

24 TGSMS, vr. 100b, sr. 5-6.

25 TGSMS, vr. 73a, sr. 9-10.

26 TGSMS, vr. 98b, sr. 14 - vr. 99a, sr. 8.

27 TGSMS, vr. 22a, sr. 7-8.

28 TGSMS, vr. 9b, sr. 15 - vr. 10a, sr. 2.

Mirza Hamza “*müfsîd, dîn-i bed-âyîn, bed-fi‘âl, bed-lehce ve bed-ahlâk*” tarzında kötuleyici ifadelerle zikredilmekte, bir yerde “...*fıkr-i fâsıdleri ile zemânede ‘ankâ geçinen Mîrzâ Hamza...*”²⁹ sözleriyle fesatlıklarından dolayı döneminin *Anka Kuşu* olarak nitelendirilmektedir.

Bu isimlerin haricinde önemli İranlı komutanlardan da bahsedilmektedir. Bunlar arasında Tokmak Han, İmamkulu Han, Mehmed Han ve Alikulu Han gibi isimleri zikretmek mümkündür. Bahis konusu olduğu noktalarda bu isimler de diğer İranlılar gibi kötuleyici ve aşağılayıcı sözlerle anılmıştır. Müellifin düşmanlarını bu şekilde tanıtmadaki tutumunun, Şii düşünceye sahip düşmanları karşısında, samimi bir Sünni görüntüsü verme ve dünya görüşünü ortaya koyma kaygısından kaynaklandığı öne sürülebilir.

Eserde yer verilen tarihi kişilikler arasında din adamlarının da mevcut olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Bu hususa “...*ol müşkil-güşâ-yı dîn, mescîd-i ‘ukala-i evvelî’l-ibtâr ve fadlâ-i zevi’l-intihâb, mevlânâ-yı ‘izâm...*” olarak nitelenen Mustafa Efendi örnek verilebilir. Söz konusu Mustafa Efendi kalede bulunan ve toplanan divanlara eşlik eden zatlardan birisidir. Öyle ki, “...*tarik-i mücâhedeye mesâlik olan Mustafa Efendi kal‘anın ibtidâ muhâsarasından berü ilâ-yevminâ-hazâ yigirmibeş nefer-i yarar, şecâ‘at-şi‘âr yoldâşlarile şiddet-i şitâda hisârın yıkulan yerlerin ta‘mîr etmeden hâlî olmayup, hazret-i paşa-yı mücâhidinin ekser evkâtda umûr-ı mu‘azzamai ol dânâlarile tanışup iş sonın sanışup ândan işlerler idi*”³⁰ ifadelerinde görüleceği üzere Mustafa Efendi ve beraberinde bulunan yirmi beş yiğit, kalenin kuşatılmaya başlanmasından itibaren büyük yararlılıklar göstermişlerdir.

Gazavatnâmede manevi anlamda katkısı görülen zatlara da yer verilmiştir. Bunlar kale civarında medfun olan dini şahsiyetlerdir. Bahse konu olan isimlerin başında Horasan imamlarından Rıza'nın oğlu Şeyh Baba Kemaleddin gelmektedir. Metinde geçen, “*Kuloğulları kolında bâb-ı herbâr ki, açılsa bi-‘avn-i te‘âlâ ol ‘azîzin yüzi suyına fethler müyesser olurdu ve hem kal‘anın içinde her kûşede otuz kırk yerde evliyâu’llah zuhûr eylemişdir. Bir gece olmaz idi ki, gâzîlerin düşüne girmeyeler. Niçesine âşikâre gözükürler idi. Allahu te‘âlânın ‘inâyeti, enbiyânın mu‘cizâti ve evliyâu’llahın kerâmâtı idi*”³¹ sözlerinden anlaşıldığı gibi kuşatmada onun manevi katkısı ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Şeyh Baba Kemaleddin dışında da bölgede ismi belirtilmeyen medfun Allah dostu olan

29 TGSMS, vr. 50a, sr. 3-4.

30 TGSMS, vr. 169b, sr. 10-15.

31 TGSMS, vr. 94b, sr. 2-7.

kimselerin varlığından söz edilmiş; bu kimselerin gazilerin rüyalarına girdikleri belirtilmiştir.

Gazavatnâmeye Göre Tebriz’de Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Tespitler

Gazavatnâmede geçen ve İran toplumuna dair *-bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamında-* göze çarpan noktalardan bahsetmek faydalı olacaktır. Şöyle ki, müellifin Sünni mezhebe bağlı olmasından dolayı dönemin Osmanlı-Safevi ilişkilerini müellifin gözünden yansıtan kayıtlar son derece önemlidir.

Eserin önemli bir bölümünün Osmanlı-Safevi ilişkilerinin siyasi yönüyle ilgili olduğu görülür. Safevi Devleti için oldukça önemli olan Tebriz şehrinin Osmanlılar tarafından fethedilmesi ve bu şehrin geri alınma çabaları eserin asıl konusudur. Şehrin fethinden itibaren Osmanlı askeri birlikleri Tebriz’de yeni inşa edilen kaleye konuşlanmış; buna mukabil İranlılar ise şehri yeniden ele geçirmek için sürekli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin başında şahın asker toplama teşebbüsleri ön plandadır. Nitekim eserde yer alan ifadelerle göre şah pervanelerle Kirman, Şiraz, Sistan, Kum, Kaşan, Isfahan, Hemedan, Kazvin ve Esterâbâd’a nameler göndererek acilen asker toplanması yönünde nameler göndermişti³². İlerleyen bölümlerde, adı geçen bölgelerden gelen askerlerin telef olması ve yetersiz kalması üzerine yeniden pervanelerle asker toplanmasını emreden nameler gönderilmiş, bu defa Azerbaycan, Mazendaran ve Acem bölgelerine de talimatlar yollanmıştır³³. İran şahının ve Safevi komutanlarının tüm çabalarına rağmen Osmanlı askerleri büyük bir fedakarlıkla karşı koymuş, içine düştükleri kuşatmaları her defasında başarıyla geri püskürtmüştür.

Safevi Devleti’nin ileri gelen komutanları Osmanlılar karşısında başarı gösteremediği gibi şah karşısında da oldukça zor durumda kalmışlardır. Tüm başarısızlıklarına rağmen pes etmeyen komutanlardan biri Şâh Hudabende’ye Şirvan, Dağistan ve Gürcistan topraklarını Osmanlılara kaybettiklerini belirttikten sonra Tebriz’den de vazgeçemeyeceklerini; aksi takdirde bu şehri bir daha rüyalarında dahi göremeyeceklerini vurguladıktan sonra muhtelif bölgelerden asker toplanılmasını önermişti. Bunun üzerine ikna olan Safevi şahı çevre yerlere yeniden nameler gönderip tekrar asker toplamaya girişmişti³⁴. Ancak Safevi

32 TGSMS, vr. 30b, sr. 12-15.

33 TGSMS, vr. 61a, sr. 8-10.

34 TGSMS, vr. vr. 109a, sr. 9 - vr. 110a, sr. 3.

Devleti'nin tüm bu çabalarının olumsuz sonuçlanması, ileride şahın başta oğlu olmak üzere etrafındakilere dönerek şu sitem ve pişmanlık dolu sözlerini dile getirmesine neden olmuştur:

“Emîrza Hamza'ya serzeniş idüp “Ey bî-rahm ve bî-şefkat, mürüvvet bu mıdır, bu ‘askeri yanına alup âteş-i sûzâna yandırmak. Ben her ne kadar sana öğüt virdimse, sen nâsîhât-pezîr olmadın. Alikulî Hân-ı dîn-i iblîs, hezâr telbîsin mekrine uğradın. Etrâf ü cevânibde olan re‘âyâ ve berâyânın vebâlini boynına aldın. Ekâlîm-i seb‘ada olan hânlar ne dirlir? Diyâr-ı Acem’in taht-gâhını Rum pâdişâhının bir kemine kulu alup zapt itmiş dirlir. Her ne kadar barışalım didim, çâre olmadı, ‘âkîbet Osman Paşa gelüp Azerbaycan’ın taht-gâhına, şehri Tebriz’e gelüp kal’a bünyâd etdiler. Üçbin mikdâr âdem koyup gitdiler. Tekelû ve Türkmânla zıdd oldın, Ali ocağına sular koydın. Koricıbaşı gibi ihtiyârı elden çıkardın. Her ne kadar sana gelir, bu kal‘adan ferâgat idelim didim, çâre olmadı. Zîrâ Irak-ı Acem’de fitne âteşi yandı. İran-ı zemîn elden çıktı. Erdebil ocağına halel getürdün. Sahn-ı ‘âlemi serâser-i fitne ve fesâda virdin. Bir iş işledin ki, kendü elimiz ile ocağımızı harâb itdik”³⁵

16. asırda Tebriz önemli ticaret ve kültür merkezlerinin başında gelen şehirlerden birisidir. Bu dönemde gerek Osmanlı Devleti ve gerek Safevî Devleti için Tebriz gibi bir şehri elinde bulundurmamak ticari anlamda oldukça önemli bir meseleydi. Bu hususla ilgili eserde “*Bir şehri-i mu‘azzam idi ki, hâce-i cihân kâr u bârını ânda hall ideridi. Câ be-câ köşkler, kasr-ı dil-güşâlar iç yüzi ve dış yüzi kâşt-gâr nice yerde câmi‘-i şerîfler, her birinin kubbesi gerdân-misâl*”³⁶ şeklinde methedilen Tebriz şehrinin tasviri dikkat çekmektedir. Görünüşe bakılırsa, hem geçim yolunun sağlandığı bir merkez olması hem de bayındırlık bakımından çok ileri bulunması şehrin cazibesini artıran hususiyetlerdendir.

Civar bölgede yaşayan İranlı unsurların yaşam tarzları müellifin yer verdiği önemli bahislerdendir. Bu konuda bölgede sakin olan kızılbaşlara hitaben dile getirdiği “*İkindi zemânı kızılbaşın şeytân-füsûn sâzları ve mekkârı ve hîlebâzları zemânenin şîrleri ve rûzgârın gaddârları sultân-ı enbiyânın nâmesini şakk idenlerin silsilesidir. Sebb-i ashâb idenlerdir. La‘n-ı Hudâ’ya mazhar düşmüşlerdir. Eyle bî-mürüvvet idiler ki, re‘âyâ ve berâyâyı gice ve gündüz tâlân etmekden hâli olmaz bir kavm-i dâldır*”³⁷ biçimindeki açıklamalardan bu toplumun dürüst olmayan, ashaba dil uzatan, Allah’ın lanetine düşen ve bölge

35 TGSMS, vr. 167a, sr. 3 - vr. 167b, sr. 3.

36 TGSMS, vr. 12b, sr. 11-14.

37 TGSMS, vr. 104b, sr. 13 - vr. 105a, sr. 4.

halkına sürekli zarar veren kimseler oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca bu topluluğun yaşam şekliyle ilgili şu ifadeler dikkat çekmektedir: “*Tâ kadîmden yaylaklarda bunlar soyunup yatmağa öğrenmişler idi*”³⁸.

Tebriz’de sosyal hayatı etkileyen en önemli sorunlardan birisi kalede yaşanan kıtlıktır. Müellifin aktardıklarından hareketle bu konuda Osmanlı askerlerinin ciddi sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır. Hatta kıtlık esnasında Şeyh Vefâyî Mehmed’in “...*bu bende-i bî-meded Şeyh Vefâyî Mehmed fi-sebîlî’llah ‘an-samûmü’l-kalb gazâ ve cihâda niyyet idüp kalmış idim. Ba’zı me’kâlâtıdan bir mikdâr nesne almadım*”³⁹ sözleri, onun bu durum karşısındaki tavrı ve yaptığı fedakârlığı gözler önüne sermektedir. Bu arada kale civarında yaklaşık beş altı bin koyun ve zahireyle gelen kimselere “*Bu ganemin ash nedir?*”⁴⁰ diye sorduğunda kendisine Osman Paşa tarafından kaleye yardım için gönderildiği cevabı verilmiştir. Bunun üzerine duyduğu sevincin tarif edilemez olduğunu belirtmiştir. Ancak hemen sonra anlattıklarından kızılbaşların saldırıları üzerine bu yardımın büyük bir kısmının onların eline geçtiği, artan kıtlık üzerine geriye kalan binden ziyade atın eti ve yağı ile idare ettikleri anlaşılmaktadır.

Bölgede yaşanan kıtlık üzerine müellif gıda piyasasında yaşanan artışları izah ederek çok az bulunan ürünler için adı var cismi yok nitelendirmesi yapmıştır. Onun aktardıklarına göre, bölgede yaşanan kıtlıktan dolayı yağın, yok derecede az olan süzme balın normal fiyatının çok üzerinde olduğu görülmekte; kırmızı ile siyah kuru üzümün ve bademin vukıyesinin on beşer filoriye çıktığı anlaşılmaktadır. Yine mum ve yumurta gibi ürünlerin yüksek fiyatlarda satılmasından yakınan müellif yaşanan kıtlığı Hz. Yusuf peygamber dönemi ile mukayese ederek çok sıkıntılı günler geçirdiklerini ve bu durumun yedi ayı bulduğunu belirtmiştir⁴¹.

Sonuç

Çalışmada Avusturya Milli Kütüphanesi’nde kayıtlı olan *Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis* başlıklı gazavatnâme incelenmiştir. Herşeyden evvel eserin büyük olasılıkla tek nüsha olması ve henüz müstakil bir çalışmaya konu edinilmemiş bulunması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Eserin diğer bir özgün tarafı, müellifin bizzat savaşlara katılarak şahit olduğu hadiseleri kaydetmiş olmasıdır. Bu yönüyle, ilk elden kaynaklar arasında değerlendirilmeyi hak eden

38 TGSMS, vr. 116b, sr. 5-6.

39 TGSMS, vr. 73b, sr. 3-5.

40 TGSMS, vr. 73b, sr. 6.

41 TGSMS, vr. 73b, sr. 2- vr. 74a, sr. 7.

eserde, yazarın belirgin bir şekilde taraflı bir tutum sergilemesi bu gazavatnâmenin çağdaşı olan diğer eserlerle kıyas edilmesi ihtiyacını doğurmaktadır.

Osmanlı tarihini aydınlatan kroniklerle birlikte gazavatnâme, fetihnâme ve zafernâme türü eserler ayrı bir önem taşımaktadır. Padişahlardan birinin hayatını merkeze koyan ve dönemindeki belli başlı olayları anlatan gazavatnâmeler olduğu gibi yalnızca ünlü bir vezir ya da komutanlardan birinin seferlerini ya da sadece belli bir seferi veya kalenin alınmasını konu edinen gazavatnâmeler de mevcuttur.

Şeyh Vefâyî Mehmed tarafından kaleme alınan gazavatnâme, içeriği itibarıyla, 1585 yılında başlatılan Tebriz seferini ihtiva etmekte ve bu açıdan araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. Eserde, iki taraf arasında yaşanan çekişmelerden diplomatik görüşmelere, bölgenin sosyo-ekonomik hayatından kültürel değerlerine kadar verilerle karşılaşmak mümkündür.

Büyük bir kısmı mensur olarak kaleme alınan eserde yer yer manzumeler görülmekte olup müellifin Türkçe, Farsça ve Arapça dillerine hakim oluşu ve döneminin ağıdalı dilini iyi kâtiplere yakışır şekilde kullanması eserin akıcılığını öne çıkarmış görünse de muhtevayı anlamak bakımından nispeten güçleştirmiştir. Buna rağmen eserin içeriği tümüyle incelendiğinde muhtelemen iyi bir medrese eğitimi aldığı düşünülen müellif, hem nesirde hem de manzum bölümlerde maharetini göstermektedir.

İncelenen gazavatnâme örneği, muhteviyatı itibarıyla gerek tarihi ve gerek edebiyatla ilgili araştırmalar için önemli bir kaynak olup derinlemesine değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim Tebriz Seferi (1585) ile ilgili tarihi hadiseler kronolojik ve detaylı bir biçimde aktarılırken müellifin yazma yeteneğiyle ön plana çıkan edebi üslup ayrı bir öneme sahiptir.

Son olarak ifade edilebilir ki; eldeki gazâvât nâme, Osmanlı coğrafyası, ordunun durumu, gelenekler, kültürel yapı, kullanılan silâhlar, savaş taktikleri, devlet adamlarının ruh hâli, dil ve edebiyat gibi konularda oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Kaynaklar

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Bozkurt, Nebi, “Şemse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 518.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1981.

Erkan, Mustafa, “Gazavatnâme”, Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 439-440.

Erünsal, İsmail E., “Reddâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 515.

Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften Der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien II*, Wien: Druck und Verlag K.K. Hof-und Staatsdruckerei, 1865.

Levend, Ağâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Mercan, İsmail Hakkı, “Türk Tarihinin Kaynaklarından Olan Bazı Menakıbnâme ve Gazavatnameler Hakkında”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C VI, S. 10, Aralık 2013, s. 107–130.

Şeyh Vefâyi Mehmed, *Tevârih-i Gazâvât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis*, Avusturya Milli Kütüphanesi, Cod. H. O. 66.